СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

СУЧАСНІ ГЛОБАЛЬНІ НЕРІВНОСТІ ЯК ФАКТОР РАДИКАЛІЗАЦІЇ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ

MODERN GLOBAL INEQUALITIES AS A FACTOR OF RADICALIZATION OF PROTEST MOVEMENTS

У статті розглядаються соціально-економічні передумови радикалізації протестних рухів в умовах глобалізації. Розглянуто проблему асиметричності глобалізації та її вплив на трансформацію структури радикальних рухів і використовуваних ними практик. Так само обґрунтовано необхідність детального дослідження бекграунду соціальних проблем (у випадку з радикалізацією глобальних нерівностей), тому що це в подальшому зумовлює набір використовуваних дослідницьких інструментів. Окремо проаналізовано роль фактору глобальних нерівностей у формуванні соціальної бази для поширення радикальних ідеологій. Здійснено аналіз ключових положень концепцій І. Валлерстайна, У. Бека, М. Манна, обґрунтовано їх застосування при вивченні сучасних глобальних нерівностей. Охарактеризовано евристичний потенціал у рамках дослідження проблематики передумов радикалізації протестних рухів. Обґрунтовано взаємозв'язок центр-периферійного поділу й поширення осередків радикалізму. Виявлено характерні макрорівневі особливості соціального середовища, що сприяють інтеріоризації радикальних ідеологій. Окремо відзначено, що, у супереч неоліберальним теоріям, капіталізм і вільний ринок не ідентичні. Це проявляється в прагненні капіталістичної системи до монополізації. В умовах монополії стає можливим примусити периферію здійснювати нерівний обмін (експлуатацію) й отримувати надприбутки. Це змушує «ядро» робити кроки для підтримки статус-кво різними способами (економічними, військовими, ідеологічними). Критичні концепції глобалізації спростовують неоліберальні політкоректні твердження про «наздоганяючий» розвиток периферійних країн. Загальний висновок статті полягає в наявності системного взаємозв'язку між асиметричністю глобалізації й радикалізацією протестних рухів.

Ключові слова: глобалізація, нерівність, експлуатація, радикалізм, протестні рухи.

The article deals with the socio-economic prerequisites for the radicalization of protest movements in the context of globalization. The problem of the asymmetry of globalization and its influence on the transformation of the structure of radical movements and the practices they use are considered. The need for a detailed study of the background of social problems (Particularly, in case of radicalization is the problem of global inequalities) is also substantiated since this further determines the set of research tools that will be used. The role of the factor of global inequalities in the formation of a social base for the spread of radical ideologies is also analyzed. The analysis of the key statements of the concepts of I. Wallerstein, W. Beck, and M. Mann is carried out. Further their application is substantiated in the study of modern global inequalities. The heuristic potential within the study of the problems of the prerequisites for the radicalization of protest movements is characterized. The correlation between the core-peripheral division and the spread of the hotbeds of radicalism has been substantiated. The author reveals the key macrolevel features of the social environment that influence on the interiorization of radical ideologies. It is separately noted that, contrary to neoliberal theories, capitalism and the free market are not identical. This is manifested in the desire of the capitalist system to monopolize. Under the conditions of monopoly, it becomes possible to force the periphery to produce unequal exchange (exploitation) and receive super-profits. This forces the "core" to take steps to maintain the status quo in various ways (economic, military, ideological). Critical concepts of globalization refute the neoliberal moderate statements about the "catch-up" development of peripheral countries. They also have a high heuristic potential for analyzing global inequalities. The general conclusion of the article is that there is a systemic connection between the asymmetry of globalization and the radicalization of protest movements.

Key words: globalization, inequality, exploitation, radicalism, protest movements.

УДК 316.344.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.1>

Чікішев Н.Д.

аспірант кафедри політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. Поширення радикальних антисистемних рухів у сучасних масштабах навряд чи було б можливо без тієї соціальної бази, яку створює для них транснаціональна капіталістична система, у рамках якої під маскою міжнародного поділу праці й відносин взаємовигідного співробітни-

цтва наслідки складних проблем і нерозв'язних протиріч перекладаються на аутсайдерів світ-системи (яка представляє сьгодні світ-економіку з єдиним центром). Актуальність проблеми зумовлена тим, що міждисциплінарне вивчення радикальних рухів на цей момент мало пов'язане із соціологічними

дослідженнями, націленими на аналіз соціально-економічних факторів радикалізації. Що стосується вивчення екстремізму, тероризму в умовах глобалізації, то найчастіше дослідницький фокус зосереджено на аналізі терористичних акцій, методах боротьби з терористичною загрозою, при цьому ігноруються передумови виникнення радикальних рухів різного спрямування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженням нерівностей в умовах глобалізації займалися в рамках різних підходів такі вчені, як С. Жижек, Н. Хомський, Ж. Бодрійяр, В. Бек, І. Валлерстайн, М. Манн, Б. Кагарлицький, Г. Дерлугьян. Дослідження сфокусовані на глобалізаційних передумовах нерівностей, що набули нової актуальності через усе більш помітне розмиття державних суверенітетів і посилення впливу недержавних акторів (зокрема транснаціональних корпорацій).

Проблемна ситуація полягає в протиріччі між декларованими цілями взаємовигідної глобальної інтеграції й відносинами нееквівалентного матеріального обміну, культурною асиміляцією периферії. Крім того, проблема сучасних соціальних нерівностей часто розглядається в локальному вимірі, відповідно, редукується до нерівності між соціальними групами всередині держав. При цьому актуалізується низка невизначеностей і суперечностей у сучасному розумінні феноменів радикалізму, зумовлених його позаісторичними трактуваннями, тому що немає достатніх підстав редукувати його природу виключно до світогляду й ідеологічних позицій людей, які до нього вдаються.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз глобалізаційних передумов радикалізації протестних рухів, що передбачає вирішення таких завдань:

- проаналізувати й узагальнити теоретико-методологічні основи вивчення нерівностей у концепціях І. Валлерстайна, М. Манна й У. Бека.

- охарактеризувати взаємозв'язок глобальних нерівностей з радикалізацією антисистемних рухів.

Доцільність використання перерахованих вище теоретичних підходів і їх похідних зумовлена специфікою сучасної міжнародної політики, а саме: розмиванням державних суверенітетів, набуттям усе більшого впливу транснаціональними об'єднаннями.

Виклад основного матеріалу дослідження. Беручи до уваги космополітичність сучасних екстремістських, терористичних об'єднань і глобальність (але при цьому й асиметричність) охоплення їхньою діяльністю, у рамках статті здійснили розгляд передумов актуалізації проблеми кризь призму критичної концепції глобалізації У. Бека, світ-систем-

ного підходу І. Валлерстайна та концепції влади М. Манна. Незважаючи на низку відмінностей у концепціях щодо причин і можливих наслідків терористичної діяльності в її сучасних проявах, автори солідаризуються в тому, що саме глобалізація визначила трансформацію тероризму за його сучасною траєкторією. Зокрема, в одному з інтерв'ю І. Валлерстайн зазначив, що безробіття в периферійних зонах є одним із факторів актуалізації терористичної діяльності й радикалізму [1]. Автори сходяться на думці, що причини цього процесу зароджувалися в міру стирання кордонів переміщення капіталу.

Така методологічна установка зумовлена тим, що використання тих чи інших понять саме по собі історично, а отже, перш ніж трактувати поняття стосовно сучасних явищ або подій, потрібно розуміти його смисловий бекграунд – той ґрунт, із якого воно росте.

Методологія світ-системного аналізу І. Валлерстайна, зокрема його положення, що стосуються параметрів вибудовування сучасного глобального порядку, дає змогу дослідити присутні в цьому порядку суперечності, які зумовлюють звернення до методів терору. Теорія космополітизації у світовому суспільстві ризику У. Бека дасть можливість систематизувати фактори невизначеності, які сприяють появі релігійних та етнічних конфліктів у різних регіонах. Концепція влади М. Манна допомагає проілюструвати й більш детально проаналізувати прояви глобальних нерівностей у різних сферах.

І. Валлерстайн розглядає те, що відбувається, аналізуючи довгострокові тенденції, і бере за основу своє фундаментальне поняття світ-системи. Вона моноцентрична й зараз, по суті, є капіталістичною світ-економікою, орієнтованою на необмежений приріст капіталу за рахунок фінансових спекуляцій [2, с. 51]. На думку автора, підтримка нерівномірності в розвитку необхідна, тому що «суттєвий елемент світової капіталістичної економіки полягає, за І. Валлерстайном, у тому, щоб забезпечувати привласнення результатів додаткової праці в такій системі експлуатації, яка охоплює не два класи, а три ступені: із центральними просторонами, напівпериферією і периферійними країнами» [3, с. 64]. Тим самим автор не просто нагадує про той факт, що сучасний світ асиметрично розділений на процвітаючі й безнадійно бідні країни. Його теорія вказує на незворотність цього поділу, так як він склався й існує в уже усталеній світ-системі, перерозподіл ролей потребує переходу до іншого, нового, всесвітнього порядку. Це також пояснює, чому сприйняття глобалізації як вестернізації має під собою вагомі підстави. І, зокрема, чому сучасний глобальний тероризм представлений найчастіше «антизахідними» течіями.

Якщо екстраполювати запропоновану І. Валлерстайном політико-економічну карту світу на осередки терористичної активності, то легко помітити, що переміщення транснаціональних капіталів та експансія радикальних рухів відбуваються в протилежних напрямках. Рух капіталу починається від порівняно стабільних регіонів напівпериферії, а потім відбувається його акумуляція в регіонах ядра світ-системи, що, у свою чергу, сприяє збереженню панування ядра. Траєкторія поширення радикальних рухів, навпаки, проходить від нестабільних регіонів напівпериферії в бік периферії, де є сприятливі соціально-політичні умови для поширення відповідних ідеологій і рекрутингу прихильників. Крім того, є можливість скористатися територіями країн глибокої периферії, які в силу низки причин неповністю доступні для контролю з боку глобальної влади, щоб забезпечити собі безпечний притулок від спецоперацій. І. Валлерстайн виділяє ще одну рису епохи, значиму з погляду аналізу переходу тероризму в новий стан, це – криза антисистемних рухів. Згідно з точкою зору І. Валлерстайна, поява глобального тероризму пов'язана зі вступом сучасної капіталістичної світ-системи в стадію своєї єдиної й останньої кризи, у результаті якої вона, пройшовши точку біфуркації, остаточно втратить внутрішню рівновагу та припинить існування.

Що стосується У. Бека, то в роботі «Що таке глобалізація?» він погоджується з І. Валлерстайном щодо асиметричності глобалізації. Беручи доводи І. Валлерстайна з приводу тотальності глобалізації, він вступає в полеміку з іншого важливого питання: «... І. Валлерстайн, усупереч будь-якій логіці, користується лінійною аргументацією. Поставлене вже Марксом і Енгельсом у Комуністичному маніфесті питання, чи не породжує світовий ринок непомітно й мимоволі космополітичні конфлікти й ідентичності, ним не ставиться й не досліджується» [3, с. 66].

Періодизація У. Бека передбачає поділ на перший і другий модерн. Автор зазначає, що в міру зміни однієї суспільної формації іншою змінюється не тільки сам світовий порядок, а й уявлення про те, що він собою має представляти і що він собою в дійсності представляє, якими силами він підтримується й чому стає обов'язковим для всіх. Глобалізація, згідно з У. Беком, не тільки багато в чому перетворила стан речей, що попередньо існував, а й перевела в розряд умовностей низку істин, які здавалися непорушними протягом століть [4, с. 23–26]. «У ту епоху першого модерну були ясно позначені кордони не тільки між різними народами та державами, а й (у найзагальнішому плані) між людьми, речами, а також функціональними й практичними сферами, що давало змогу чітко розподіляти компетенцію

та відповідальність (принаймні на рівні очікувань). Сьогодні, навпаки, відображення в глобальній публічній сфері побічних результатів радикальної модернізації призводить до усвідомлення нових усесвітніх загроз» [3, с. 53].

Джерела соціальних потрясінь, воєн і, зокрема, тероризму вже мають принципово інший характер: «Глобальність і складність оцінювання цивілізаційних ризиків ламають базові лінії диференціації та основні інститути першої модерніти: тоді ми мали справу з небезпеками, які обмежені й піддаються визначенню, зараз – із безмежними, важкопомітними ризиками та вразливостями» [4, с. 53–54].

Сучасний тероризм сформувався в умовах глобальної нерівності. Нерівність, згідно з У. Беком, полягає в можливостях, які відкриває глобалізація для найбільш розвинених держав, – можливостях перекладати тягар економічних витрат, фінансових криз, екологічних витрат на народи, що живуть у країнах третього світу. У найбільш важкому становищі опиняються навіть не найбільш архаїчні суспільства, де не відбулася індустріалізація, а саме держави, які стали на шлях модернізації й вимушені відкривати свої внутрішні ринки для впливу ззовні, не розраховуючи при цьому на взаємність. Остільки з таких країн, по суті, і складається так званий третій світ, приводів для напруженості залишається в надлишку. У. Бек приводить ілюстрацію: «Хрестоматійний приклад тому мав місце влітку 2003 року на одній міжнародній конференції, де, демонструючи трансатлантичну єдність, американсько-європейська «добровільна коаліція» захищала сільськогосподарський протекціонізм Заходу від вимог африканських і латиноамериканських країн відкрити, нарешті, західні ринки, тобто від фундаментального принципу свободи торгівлі» [4, с. 58].

Однак цим передумови поширення тероризму в глобалізованих суспільствах радикального модерну не вичерпуються. Їх доповнює процес космополітизації, на який одним із перших звернув увагу послідовник У. Бека Ентоні Гідденс. Після публікації роботи «Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь», він констатував, що зміни, викликані глобалізацією багатомірні, що вони «створюють щось безпрецедентне – глобальне космополітичне суспільство». Гідденс стверджує: «Ми – перше покоління людей, що живуть у цьому суспільстві, чії контури проглядаються досить невиразно. Воно потрясає основи нашого традиційного способу життя, де б ми не перебували. Натепер це ще не світовий порядок, який визначається колективною волею людей. Його становлення має анархічний, випадковий характер, на нього впливають безліч різних чинників» [5, с. 35]. Надалі концепція космополітизації, отримавши

розвиток у роботах У. Бека, була представлена ним як специфічна й досить конфліктна форма суспільних відносин у світі, який схильний до тотальних і динамічних змін. У разі з космополітизацією мова йде безпосередньо про реальність, яка змінюється в результаті змішування, а іноді й зіткнення культур, коли відкритість суспільств ставить під сумнів доцільність окремих ідентичностей і традицій, нерідко призводить до гострих і тривалих конфліктів. При цьому космополітизація в концепції У. Бека відрізняється від глобалізації, яка трактується переважно через призму все більш інтенсивного переміщення капіталів і важко передбачуваної кон'юнктури взаємопроникних ринків, у тому числі ринків праці. При використанні терміна «глобалізація» мається на увазі передусім сукупність макроекономічних процесів, які пов'язані з такими явищами, як політичні катаклізми, революції й, зокрема, виникнення осередків тероризму. Однак характер такого зв'язку в цьому контексті нестійкий, він змінюється в кожному конкретному випадку. У цьому сенсі «космополітизація» описує більш широкий спектр змін, що відбуваються як у культурному середовищі загалом, так і на індивідуальному мікрорівні зокрема. «Очевидно, що при впровадженні понять «космополітизація» і «космополітичний реалізм» У. Беку треба було їх розвести з терміном «глобалізація», що здійснюється ним передусім у контексті специфікації сфер, охоплених цими поняттями» [6, с. 19].

Отже, термін «космополітизація» більшою мірою розкриває значення соціокультурного фактора в проблемі радикальних рухів, дає змогу звернутися до тих реалій глобалізованих суспільств, які не стосуються безпосередньо питань отримання та розподілу матеріальних благ, але відіграють, проте, істотну роль у життєдіяльності людей.

Резюмуючи викладене І. Валлерстайном та У. Беком стосовно змін, які зазнають сучасні радикальні рухи, ми можемо зафіксувати залежність цих змін від глобальних перетворень. Космополітизація тероризму, зростання його мобільності є одним із різновидів протестних реакцій на безперервно зростаючу глобальну нерівність, розрив, що розширюється, між центром і периферією світ-системи. Оскільки негативні наслідки такого розвитку подій мають незворотній характер, а в наявному глобальному порядку не передбачено легальних засобів для протидії ним, ті, хто чинить спротив, усе частіше звертаються до радикальних практик. Глобальний тероризм був би неможливий без тієї соціальної бази, яку створює для нього влада транснаціональних капіталів, коли, маніпулюючи відносинами взаємовигідного партнерства, по суті, перекладає наслідки складних проблем

і нерозв'язних протиріч на аутсайдерів міжнародного політичного істеблішменту [7, с. 201].

Й Іммануїл Валлерстайн, й Ульріх Бек переконливо довели якісне зрушення, що відбувається в сучасних суспільствах під впливом глобалізації й космополітизації, а також позначили базові принципи, якими варто керуватися при вивченні того, що відбувається. Вони солідарні в тому, що соціальні реалії, в тому числі такі як загроза тероризму, треба розглядати в межах взаємопов'язаного світу, що перебуває в динамічно нестійкому, а тому непередбачуваному стані.

Більш ілюстративно проблему глобальних нерівностей можна розглянути крізь призму концепції Майкла Манна, якого хоча формально й не зараховують до напряму світ-системного аналізу, проте його погляди на проблематику глобального капіталізму багато в чому співзвучні з точкою зору розглянутих раніше теоретиків. Зокрема, для позначення асиметрично розвинених зон він використовує дихотомію «Північ-Південь», де «Південь» знаходиться в залежному становищі від розвиненої «Півночі» (до «Півдня» автор зараховує колишні республіки СРСР, Китай, країни середньоазійського регіону, Латинську Америку, до «Півночі» – країни, позначені І. Валлерстайном як «Ядро», тому ця географічна дихотомія М. Манна досить умовна). Напрями розширення глобальних зв'язків автор структурує згідно зі схемою джерел соціальної влади в концепції: економічна, політична, культурна (ідеологічна) і військова. Як ключовий аспект економічної глобалізації він виділяє відносини нерівноцінного обміну. Підтримка статус-кво забезпечується діяльністю наднаціональних фінансових інститутів, таких, наприклад, як МВФ, чи ж реалізацією економічних «доктрин шоку», які передбачають тотальний перехід економіки на неоліберальні рейки, що, у свою чергу, відображає політичний складник у концепції автора.

Глобальну нерівність автор описує словосполученням «остракізуючий імперіалізм» [8, с. 28]. Сутність явища вкрай схожа з «протинком» Ф. Броделя, тому що «остракізуючий імперіалізм» передбачає використання ресурсів країн «Півдня» та їх інтеграцію в глобальну капіталістичну систему виключно як джерел сировини й робочої сили [9, с. 22]. Це в подальшому призводить до концентрації прибутків у представників «Півночі», у зв'язку з чим М. Манн уводить в обіг неологізм «Northernization», що сам автор визначає як «інтеграцію розвинених країни, але одночасне з нею виключення значної частини бідного світу, що в подальшому й поглиблює нерівність й зростання й добробуту між «Північчю» і «Півднем» [8, с. 28]. Солідаризуючись із двома попередніми авторами, М. Манн як ключовий

аспект глобалізації виділяє відносини нерівноцінного обміну. Ідеологічний же аспект глобалізації передбачає інтеріорізацію культури масового споживання на макро- й мікрорівнях, що повністю узгоджується зі специфікою функціонування сучасної світ-економіки [8, с. 32].

Висновки з проведеного дослідження.

За підсумками розгляду матеріалу можна відзначити, що сучасний етап глобалізації характеризується тотальним охопленням усіх без винятку галузей життя суспільства. Глобалізація не є питанням добровільного вибору акторів, тому що це безпосередньо суперечило б експансивної сутності капіталізму, у зв'язку з чим передбачені репресивні санкції у вигляді економічної та політичної ізоляції.

Сучасні ж радикальні рухи, у свою чергу, є частиною комплексу системних проблем, породжених глобалізацією, а не окремо існуючим явищем. Вони являють собою явище, зумовлене саме протиріччями сучасного етапу глобальних взаємодій, зокрема асиметричним характером економічної глобалізації, прагненням капіталізму під час його поширення трансформувати суспільство, породжуючи нерівності й створюючи власний репресивний апарат. Звертаючи увагу на роль глобального капіталізму, відзначимо, що через розрив між економіками країн «ядра» й «периферії», зумовлений концентрацією світового капіталу в країнах «ядра», виникають найбільші транснаціональні компанії, що контролюють фінансові потоки в усьому світі. Населення периферії обмежено в засобах протесту проти несправедливості, тому інтенсифікація глобальної нерівності стає одним із факторів спалаху радикальних рухів.

Що стосується особливостей сучасних радикальних рухів (і, зокрема, терористичних угруповань), то, як уже зазначено, вони прямо пов'язані з атрибутами глобалізації. Космопо-

літизація тероризму, мережевізація терористичних організацій є одними з різновидів протестних реакцій на безперервно зростаючу глобальну нерівність, що підсилюється асиметрією в розвитку між центром і периферією світ-системи. Через руйнівні наслідки такої диспропорційності в розвитку й обмеженість легальних методів боротьби в периферійних регіонах виникає сприятливе соціальне середовище для інтеріорізації установок радикальних ідеологій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бирман А. Немогу принять ваши цифры на веру. LENTA.RU. URL: <https://lenta.ru/articles/2015/01/19/wallerstain> (дата звернення: 23.09.2020).
2. Валлерстайн И. Конец знакомого мира. Социология XXI века. Москва : Логос, 2004. 368 с.
3. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
4. Бек У. Космополитическое мировоззрение. Москва : Центр исследований постиндустриального общества, 2008. 336 с.
5. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. Москва : Весь мир, 2004. 120 с.
6. Кравченко С.А. У. Бек: социологическое воображение, адекватное рефлексивному модерну. *Социс*. 2011. № 8. С. 17–27.
7. Чикишев Н. Предпосылки радикализации антисистемных движений в условиях глобализации: точки зрения мир-системного анализа. *Соціологія у (пост)сучасності* : збірник тез доповідей XVIII Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених (Харків, 12–13 березня 2020 р.). Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, С. 200–201.
8. Николаев В.Г. Майкл Манн. Глобализация и 11 сентября. *Социологическое обозрение*. 2002. № 2. С. 27–34.
9. Чікішев Н.Д. Теоретичні основи дослідження нерівностей у концепціях Ф. Броделя, І. Валлерстайна та А.Г. Франка. *Габітус*. 2018. № 5. С. 21–23.